

Saussure és Chomsky: az „azonos” nézetek különbözősége*

1. A tanulmány motivációja¹. – A XX. század két legnagyobb hatású nyelvészének, FERDINAND DE SAUSSURE-nek, a strukturalizmus megalapozójának és NOAM CHOMSKY-nak, a generatív nyelvészet elindítójának a gondolatait a nyelvtudományba bevezetést nyújtó egyetemi, főiskolai kurzusok, egyes tudománytörténeti munkák (l. pl. KONRAD E. F. KOERNER, Ferdinand de Saussure. Origin and development of his linguistic thought in western studies of language. A contribution to the history and theory of linguistics. Schriften zur Linguistik 7. Vieweg, Braunschweig, 1973.; TELEGDY ZSIGMOND, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Tankönyvkiadó, Bp., 1977.; MÁTÉ JAKAB, A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998.), illetve néhány szociolingvisztikai előadás „rendszereszerű” nyelvszemléletük, továbbá a *langue* és *parole*, valamint a *kompetencia* és *performancia* párok kapcsán erősen rokonítják, sőt azonosítják egymással. Ha alaposabban megvizsgáljuk a modern nyelvtudomány megteremtőjének tekintett FERDINAND DE SAUSSURE-nek és a XX. század legtöbbet idézett nyelvészének², NOAM CHOMSKY-nak 1. a nyelvről és a kompetenciáról; 2. a nyelvsajátításról; 3. a beszédéről és a nyelvhasználatról; 4. a nyelvtanról; 5. a nyelv evolúciójáról és 6. a nyelv-

* Az előadás és a tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta. E helyütt szeretném Viczián Csabának kifejezni köszönetemet.

¹ Az előadás kiindulópontjául NÉMETH T. ENIKŐ „Chomsky és Saussure nézeteinek néhány különbsége és hasonlósága” című tanulmánya (In: BIBOK KÁROLY–FERINCZ ISTVÁN–KOCISIS MIHÁLY szerk., Círill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára. Szeged, 2002. 333–41) szolgált.

² NOAM CHOMSKY nemcsak a legtöbbet idézett, illetve hivatkozott nyelvész, hanem egy 1992-ben végzett vizsgálat tanúsága szerint nyolcadik a világon legtöbbet idézett szerzők között (ROBERT F. BARSKY, Noam Chomsky. A life of dissent. The MIT Press, Cambridge, MA., 1997.). Az első tíz listája a következő: Marx, Lenin, Shakespeare, Arisztotelész, a Biblia, Platon, Freud, Chomsky, Hegel, Cicero.

tudomány feladatairól alkotott nézeteit, akkor azt látjuk, hogy azok néhány azonosság ellenére több ponton jelentősen különböznek egymástól. Ebben a tanulmányban sorra veszem az említett kérdésköröket, összevetem SAUSSURE-nek és CHOMSKY-nak az egyes kérdéskörökkel kapcsolatos véleményét, definícióit, illetve rámutatok a kettejük rendszere, elmélete közötti azonosságokra és különbségekre.

Az *azonosság és különbség* párosnak nemcsak SAUSSURE és CHOMSKY elképzeléseinek összevetésében van szerepe, hanem SAUSSURE-nek és CHOMSKY-nak a nyelvfelfogásában is. A nyelvtudomány történetében az ókori görögség *analógia–anomália* vitájával kezdődően a nyelvbölcselek és nyelvészek arra a kérdésre is keresik a választ, hogy a nyelvben az azonosságok vagy a különbségek uralkodnak. Nem meglepő tehát, hogy az *azonosság–különbség* páros egyike a SAUSSURE-i dichotómiáknak. A kettő közül SAUSSURE a különbségeket tartja fontosabbnak a nyelvekben, pontosabban azt állítja, hogy a nyelvben csakis különbségek vannak (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Bp., 1967. 153). CHOMSKY-nál és a generatív nyelvészet kutatási keretében az azonosságok és a különbségek egyaránt fontos szerephez jutnak. Az azonosságok a természetes nyelv, az univerzális grammatika elveivel kapcsolatos kutatásokban, a különbségek a konkrét nyelvek eltérő tulajdonságainak, a nyelvsajátításban a paraméter-beállításnak a vizsgálatában kapnak helyet (CHOMSKY, *Lectures on government and binding: The Pisa lectures*. Foris, Holland, 1981.).

A továbbiakban tekintsük sorra a felsorolt témákat és vegyük számba, milyen azonosságok és különbségek mutatkoznak SAUSSURE és CHOMSKY elképzeléseiben! Kezdjük a nyelv és kompetencia kérdéskörével!

2. Nyelv és kompetencia. – SAUSSURE (i. m. 26–35) a nyelvet (*langue*) – és a beszédet (*parole*) – a nyelvezet (*langage*), illetve a beszélő képesség (*faculté du langage*) fogalmából kiindulva jellemzi.³ A *langage* terminus értelmezése, illetve a *langage* és a nyelv, valamint a nyelv és a beszéd különbségének szabatos megfogalmazása az egyik legnehezebb kérdése a SAUSSURE-filológiának, amelynek részben az az oka, hogy e hármas megkülönböztetés értelmezésének kialakulása több mint húsz éven keresztül, az 1891-ben tartott genfi egyetemi előadásától kezdve 1913-ban bekövetkezett haláláig követhető nyomon SAUSSURE pályáján. KOERNER (i. m.) részletesen elemzi a *langage*, a nyelv és a beszéd fogalmának alakulását és bemutatja, hogyan jutott el SAUSSURE a „Bevezetés az általános nyelvészetbe” című kötetben közzétett értelmezésükhöz. A SAUSSURE előadásai alapján készült kötet magyar fordításában a *langage*-ről ez olvasható (SAUSSURE i. m. 27): „Egészében a nyelvezet sokoldalú és heterogén; több szférához kapcsolódik, egyidejűleg fizikai, fiziológiai és pszichikai jellegű, s még emellett az egyéni meg a társadalmi területhez is tartozik; az emberi jelenségek egyik kategóriájába sem lehet beosztani, mert nem tudjuk: hogyan lehet ennek egységét kielemezni.” A *langage* idézett meghatározásába SAUSSURE együttesen belefoglalta a nyelv és a beszéd számára valamennyi lényeges tulajdonságát.

A nyelvet SAUSSURE jelek rendszereként határozza meg, amely a sokoldalú és heterogén *langage* társadalmi terméke. A nyelv tehát társadalmi jelenség SAUSSURE felfogásában, az egyéni elmén kívüli, amely bármely individuális beszélőtől és annak nyelvi aktivitásától függetlenül létezik, egyfajta objektíválódott, társadalom feletti rendszer (NOEL BURTON-ROBERTS – PHILIP CARR, *On speech and natural language: Language Sciences* 21. 1999: 371–401; KENESEI ISTVÁN, *A nyelvtudomány a társtudományok tükrében*. Szerkesztői bevezető: MTud.

³ A továbbiakban a *langue* és a *parole* terminusok magyar fordítását (*nyelv és beszéd*) használom, a *langage* műszó esetében viszont megtartom az eredeti francia terminust; a *langage* szó *nyelvezet*-ként való fordítását nem tartom szerencsésnek. A *langage* és a *faculté du langage* terminusokat SAUSSURE többé-kevésbé szinonimákként használja.

2006: 386–92). WHITNEYre hivatkozva SAUSSURE a nyelvet konvencionális jelek összességének tartja, olyan homogén rendszernek, amely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a beszélő képességnek a használata az egyéneknél lehetővé váljék. A nyelv ugyanakkor nem önálló, független egységek, jelek összessége, hanem egymással kölcsönösen összefüggő – lexikális, grammatikai, fonológiai – elemek rendszere, olyan forma, amely nem tartalmaz utalást sem a hang, sem a gondolat szubsztanciáira.

TELEGDI (1977. i. m. 48) szerint a langage SAUSSURE rendszerében a kommunikáció sajátos módját jelenti, az emberi nyelveket általában, a nyelv pedig azokat a formákat, amelyekben a kommunikációnak ez a módja megvalósul, azaz az egyes nyelveket. Bár kétségtelenül nem helytálló TELEGDI megfogalmazásában a kommunikáció és a langage azonosítása⁴, mégis kiolvasható belőle a langage és a nyelv közötti különbség: a langage az a képesség, amelynek révén a nyelvet – például kommunikációban, SAUSSURE-i terminológiával beszédben – használni tudjuk, a nyelv pedig az a forma, amely eszközül szolgál a langage konkrét megnyilvánulása számára. A langage tulajdonképpen nem más mint a nyelvhasználati képesség, vagyis a nyelvtudás használatának képessége, amelyet CHOMSKY (Essays on form and interpretation. Elsevier North, Amsterdam, 1977.) pragmatikai kompetenciának nevez.

SAUSSURE (i. m. 32–3, 91) a nyelvi jelet mentális konstrukciónak, pszichikai entitásnak tartja, amely nem egy név és egy dolog, hanem egy hangképzet és egy fogalom közötti kapcsolat, következésképpen a nyelvi jel mindkét oldala pszichikai. A hangképzet és a fogalom összekapcsolódása, azaz a nyelv, egy konkrét nyelv egyedi beszélőinek az elméjében létezik. Ha ezt a meghatározást tekintjük, akkor a nyelvet belsőnek, az egyének elméjében létezőnek kellene gondolnunk. Ugyanakkor fentebb láttuk, hogy SAUSSURE (i. m. 33) a nyelvet társadalmi intézménynek tekinti, amely független az egyénektől. A nyelv tehát egyszerre lenne egyéni és pszichikai (belső), illetve társadalmi, az egyéntől független, objektíválódott produktum (külső). Ezt az ellentmondást SAUSSURE nem oldja fel.

SAUSSURE (i. m. 28–33) alapján az is mondható, hogy a nyelvi jelek a beszédben realizálódnak. Ez az elképzelés egyfajta típus–példány (type–token) relációt feltételezne a nyelv és a beszéd között, amely relációban a példány a típus fizikai realizációja, aktualizációja. Ha a beszédet a nyelv realizációjának gondoljuk, akkor vagy a nyelvi jelet kell külső, fizikai entitásnak tartani, vagy pedig a külső, fizikai beszédet kell nyelveknek tekinteni (BURTON-ROBERTS – CARR i. m. 379). Mindkét lehetőség ellentmond a nyelvi jel már említett azon tulajdonságának, hogy az pszichikai entitás. Típus–példány realizációban gondolkodva, a nyelvi jelnek az elmében (agyban) kell realizálnia. De akkor hogyan ragadható meg a SAUSSURE által is feltételezett szoros kapcsolat nyelv és beszéd között? Mit jelenthet az pontosan, hogy a nyelvi jelek a beszédben realizálódnak? Milyen viszonyt feltételezhetünk az absztrakt nyelv és a fizikailag realizálódó beszéd között? E kérdésekre nem kapunk választ a SAUSSURE-i előadásokban.

CHOMSKY (Current issues in linguistic theory. Mouton, The Hague, 1964.) elutasítja SAUSSURE statikus nyelvfelfogását, nevezetesen azt, hogy a nyelv csupán jelek rendszerezett összessége: szójellegű elemek, állandósult fordulatok és bizonyos korlátozott számú szerkezet típus készlete. CHOMSKY ezzel szemben a nyelv meghatározásánál az anyanyelvi beszélők kreativitásából indul ki. Az anyanyelvi beszélők anyanyelvük elsajátítása után nyelvi képességeikre, grammatikai kompetenciájukra támaszkodva végtelen számú új mondatot képesek létrehozni, illetve korábban még soha nem hallott mondatokat megérteni, feldolgozni. CHOMSKY (Syntactic structures. Mouton, The Hague, 1957. 13) szerint a nyelv véges

⁴ A kommunikáció a langage-nak, a beszélő képességnek csak egyik lehetséges, bár kétségtelenül leggyakoribb megnyilvánulási módja. A nyelvhasználat egyéb megnyilvánulási módjaira l. NÉMETH T., A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. NytudÉrt. 142. Bp., 1996. 8–10.

számú szabályokkal véges számú elemekből létrehozott végtelen számosságú mondathalmaz. A mondatalkotás szabályai és a mondatalkotás folyamata CHOMSKY nézetétől különbözően SAUSSURE (i. m. 157–8) rendszerében a beszédhez tartoznak, a nyelvi egységek és szerkezetek (szintagmák) kombinációinak szabadságát SAUSSURE a beszéd sajátosságaként kezeli. CHOMSKY (1964. i. m.) – többek között – éppen azért kritizálja SAUSSURE rendszerét, mert az nem tud megbirkózni a mondatalkotás rekurzív folyamataival és a mondatalkotást a beszédhez tartozó szabad és szándékos teremtésnek, nem pedig szisztematikus szabályok működésének tulajdonítja. A SAUSSURE-i nyelv–beszéd megkülönböztetésbe nem fér bele a szabályok irányította kreativitás.

CHOMSKY a nyelv fentebbi definíciójával tulajdonképpen visszatér a HUMBOLDTI nyelvfelfogáshoz. HUMBOLDT (Válogatott írásai. Európa, Bp., 1985. 80–95) szerint a nyelvet nem annyira produktumnak (ergon), mint inkább tevékenységnek (energeia) kell tekinteni. A nyelv tevékenységi jellegének megnevezésére HUMBOLDT a *nyelvi forma* terminust vezeti be, amelyen a nyelvalkotás módszerét érti, vagyis azoknak a törvényszerűségeknek, szabályoknak az összességét, amelyek alapján egy nyelvközösség állandóan és folyamatosan létrehozza anyanyelvét. CHOMSKY tehát, amikor az anyanyelvi beszélők grammatikai kompetenciájának modellálását kívánja megvalósítani, tulajdonképpen a HUMBOLDTI nyelvi formát akarja megragadni. (CHOMSKY és HUMBOLDT nézeteinek rokonságára l. pl. CHOMSKY 1964. i. m. 16–25; TELEGI, Noam Chomsky. Bevezetés. In: TELEGI szerk., Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 306–8; UÓ., Utószó. In: HUMBOLDT i. m. 305–70.)

CHOMSKY (Knowledge of language: its nature, origin and use. Praeger, New York, 1986.; A minimalist program for linguistic theory. In: UÓ., The minimalist program. MIT, Cambridge, MA., 1995. 167–217) az emberi, természetes nyelvet ún. *belső nyelv*-nek,⁵ *I-nyelv*-nek (I-language) tartja, a *belső* megnevezéssel utalva arra, hogy a természetes nyelv az emberi elme részét képezi. A nyelv az ember biológiájának része, ugyanúgy, mint ahogy például a látási rendszere az. Biolingvisztikai nézőpontból egy személy nyelvének minden egyes aspektusa az elméje valamely összetevőjének valamely állapota (CHOMSKY, A biolingvisztika és az emberi minőség. Előadás a Magyar Tudományos Akadémián, 2004. május 17.: MTud. 2004: 1354–66). Az *I-nyelv* terminusban az *I* rövidítés arra utal, hogy CHOMSKY (2004. i. m.) a nyelvnek internalista, individuális és intenzionális felfogását vallja. A nyelvnek bármely, az *I-nyelvtől* eltérő fogalmát CHOMSKY *E-nyelv*-nek (external language) hívja, az *E* rövidítéssel utalva arra, hogy ez a nyelvfelfogás olyan tulajdonságokat foglal magában, amelyek külsők, externek a személyhez viszonyítva (ANDOR JÓZSEF, A Mester és performanciája: Interjú Noam Chomskyval: Alkalmazott Nyelvtudomány 4. 2004: 91).

A *belső nyelv* fogalmát CHOMSKY (1986. i. m. 19–21) a strukturalista és deskriptív nyelvészet nyelvfelfogásával állítja szembe, amely a nyelveket az emberi elmétől független entitásokként, tehát külső nyelvekként vizsgálta. A strukturalizmus megalapozójaként ismert SAUSSURE álláspontja e kérdésben azonban nem a strukturalisták véleményéhez hasonló, hanem CHOMSKYÉHOZ. SAUSSURE ugyanis a nyelv ontológiai státuszát illetően CHOMSKYÉVAL – és HUMBOLDTÉVAL – azonos álláspontot képvisel (NÉMETH T., Megjegyzések Pelyvás Péter „Rendszer- vagy felhasználóközpontú grammatika” c. előadásához: A szemantika perspektívái című workshop írásos anyagairól, 2006. január 6.: Szabad Vátozók [internetes folyóirat] 2006/3: <http://www.szv.hu>). SAUSSURE (i. m. 37) szerint a nyelv pszichikai entitás, amely az agyban van, sőt a nyelv a társadalomban is úgy él, „mint a valamennyi agyban tárolt lenyomatok összege, körülbelül úgy, mint egy szótár, amelynek azonos példányait

⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a nyelv HUMBOLDT, majd az újgrammatikus iskola számára is *belső nyelv* (Innere Sprache), pszichikai entitás volt.

szétosztották az egyének között”. CHOMSKY (Language and problems of knowledge. The Managua lectures. The MIT Press, Cambridge, MA., 1988. 3) a nyelvtudomány fő kérdéseinek számbavételekor ugyanerről gondolkodik, nemcsak a grammatikai kompetenciának, az emberi elme egyik moduljának a mibenlétét kutatja, hanem a nyelvtudás fizikai implementációját, agyi alapját is vizsgálándónak jelöli ki.

A nyelv és kompetencia témakörében végül egy, a nyelvi jel önkényességével kapcsolatos problémára hívom fel a figyelmet. Ahogy korábban láttuk, SAUSSURE rendszerében jelen van a nyelvnek egyéni, pszichikai entitásként, illetve társadalmi produktumként való értelmezése. A nyelvi jel önkényessége összefér az utóbbival, de hogyan egyeztethető össze az előbbivel? És hol van a helye CHOMSKY elméletében? Hogyan egyeztethető össze a nyelv természetessége és a nyelvi jel önkényessége? CHOMSKY (1995. i. m. 8, 170) félreteszi a kérdést.

3. A nyelvelsajátítás problematikája. – SAUSSURE a nyelvelsajátítás témakörével nem foglalkozik részletesen az előadásaiban. A nyelv lingvisztikájának és a beszéd lingvisztikájának az elkülönítésekor említi a kérdést. A nyelv és beszéd között SAUSSURE (i. m. 37) kölcsönös függést feltételez. A nyelv szükséges ahhoz, hogy a beszéd érthető legyen és hatása érvényesüljön, a beszéd pedig szükséges ahhoz, hogy a nyelv létrejöhessen. Történetileg a beszédtevény megelőzi a nyelvet. „Hogy jutna eszünkbe egy gondolatot egy szóképhez kapcsolni, ha nem bukkantunk volna rá először erre az asszociációra egy beszédaktusban?” – teszi fel a kérdést SAUSSURE (i. m. 37). A nyelv és beszéd közötti ilyen viszony feltételezése után nem meglepő, hogy SAUSSURE úgy gondolja: a gyermek úgy tanulja meg anyanyelvét, hogy másokat hall. Az anyanyelv csak számtalan tapasztalat után rakódik le a gyermek agyában. SAUSSURE számára a nyelvelsajátításban a kiindulópont a beszéd, a beszédbeli, illetve a beszédből származó tapasztalatnak jut a fő szerep.

CHOMSKYNÁL (2004. i. m.) a nyelvelsajátítás kiindulópontja a velünk született nyelvi képesség. CHOMSKY szerint, ha a nyelvi képességet velünk született biológiai adottságnak tekintjük, akkor annak a többi biológiai rendszer általános tulajdonságaival kell rendelkeznie. Így, a többi biológiai rendszer fejlődéséhez hasonlóan, a nyelvnek az egyénben való növekedését három tényező szabja meg. Az első a genetikai meghatározottság, amely egyforma az egész emberi fajban. Ez az univerzális grammatika tárgyát képezi. A genetikai tényezők működése révén a gyermek környezete bizonyos jelenségeit nyelvi tapasztalatként értelmezi. A genetikai adottság meghatározza a nyelvi képesség fejlődésének általános menetét az elért nyelvekig. A második általános tényező a tapasztalat, a nyelvelsajátítás folyamatára konkretizálva: a nyelvi tapasztalat. A harmadik tényező pedig olyan további, nemcsak a nyelvi képességre szorítókozó elveket foglal magában mint például a hatékony komputáció elvei, amelyek a nyelvelsajátításban működve meghatározzák az elérhető nyelvek általános jellegét. A nyelvelsajátítás során a gyermek az univerzális grammatika elvei és nyelvi tapasztalatai alapján az univerzális grammatika elveinek rendszerén belül paraméter-beállítást végez. Ilyen paraméter például a pro-éjtés paramétere, amely jelzi, hogy vajon mindig szükséges-e egy nyelvben egy explicit alany jelenléte, mint például az angolban, vagy sem, mint például a magyarban.

Felmerül azonban a kérdés, hogy mit kell nyelvi tapasztalaton érteni. A gyermeket érő külső környezeti tényezők köréből a verbális interakciókból származó nyelvhasználati jelenségeket – kínálgozik a válasz a fentebb említett első tényező, a genetikai adottság működése révén. Ha azonban a nyelvet CHOMSKY (1986. i. m., 2004. i. m.) nyomán belsőnek tekintjük, akkor nem szerencsés a külső, verbális interakció jelenségeit nyelvi tapasztalatnak nevezni. A gondolatmenet ezen pontján újabb kérdéseket lehet megfogalmazni: 1. hogyan lép kapcsolatba a külső „nyelvi” tapasztalat a belső nyelv elsajátítását vezérlő univerzális gramma-

tikával?, 2. hogyan tesz szert a nyelv kognitív funkciójára a nyelvelsajátítás során jórészt a verbális kommunikációból származó tapasztalatok révén? CHOMSKY (*Reflections on language*. North Holland, New York, 1975.; ANDOR 2004. i. m.) szerint a nyelv elsődleges funkciója a kognitív funkció és nem a kommunikatív. Vegyük észre, hogy ellentmondásosnak látszik az a tétel, hogy a nyelvelsajátítás az univerzális grammatika és a nyelv járulékos, perifériás, kommunikatív funkciójából származó külső „nyelvi” tapasztalat interakciója révén folyik.

4. Beszéd és nyelvhasználat. – Ahogyan a SAUSSURE-i nyelv fogalmával nem azonosíthatjuk CHOMSKY nyelvről, grammatikai kompetenciáról vallott elképzelését, a SAUSSURE-i beszéddel sem azonos a CHOMSKY-féle performancia. SAUSSURE (i. m. 31; 37–8) a beszéd alatt tulajdonképpen a szóbeli verbális kommunikációt érti, amelytől megkülönbözteti az írást. (A beszéd és az írás különbségeit, valamint az írásnak a beszédre gyakorolt hatását SAUSSURE (i. m. 43–57) részletesen taglalja, ez a kérdéskör azonban kívül esik jelen tanulmány érdeklődési területén.) CHOMSKY (*Aspects of the theory of syntax*. The MIT Press, Cambridge, MA., 1965. 4) a kompetenciával a nyelvtudás konkrét szituációkban való aktuális használatát, a performanciát állítja szembe. A performancia leírásánál nem elegendő nyelvi tényezőket figyelembe venni, hanem nyelven kívüliekre is tekintettel kell lenni. Fontos szerepet játszanak a nyelvhasználókra, háttérismereteikre, a nyelvhasználat körülményeire, céljaira vonatkozó információk csakúgy, mint az emberi elme kognitív struktúrájában levő emlékezeti korlátozások, percepciók kötöttségek stb. (NÉMETH T. 1996. i. m. 6). A performancia egyes konkrét megnyilvánulásai mindezen tényezők együttműködése révén jönnek létre. A természetes nyelv konkrét szituációkban való használatának egyik tipikus, de nem kizárólagos formája a kommunikatív használat. A természetes nyelvet ugyanis nemcsak kommunikatív interakciókban használjuk.

CHOMSKY maga a természetes nyelv fő funkciójának nem is a kommunikatív használatot tartja, hanem a kognitívot. (Erről szól a híres CHOMSKY–SEARLE vita, vö. CHOMSKY 1975. i. m.; JOHN SEARLE, *A special supplement: Chomsky’s revolution in linguistics: The New York Review of Books* 18. June 29, 1972.) A nyelv a gondolat kifejezésének eszköze. „A nyelv elsődleges funkciója, hogy egy szimbolikus világot teremtsünk vele, amelyben tervezni, interpretálni, cselekedni, gondolkodni tudunk. A kommunikáció mindennek csak perifériás aspektusát képezi” (ANDOR 2004. i. m. 106). A kommunikatív használat csak járulékos a természetes nyelv esetében, a nyelv nem a kommunikációra evolválódott (uo. 107). A nyelv többi konkrét használata, például az expresszív használat (EUGÈNE NIDA, *The role of rhetoric in verbal communication: Language and Communication* 10. 1990: 37–8), a hangosan való gondolkodás (pl. monológokban), a nyelvnek ún. külső memóriaként való használata (például jegyzeteléskor), a nyelv használata az emlékezés során, játékokban, álmodozásokban, álmokban, pszicholingvisztikai kísérletekben (MANFRED BIERWISCH, *Major aspects of the psychology of language*. In: UŐ., *Essays in the psychology of language*. Linguistische Studien A 114. ZISW., Berlin, 1983. 21) mind-mind a performancia megnyilvánulásai. Következésképpen a CHOMSKY-féle performancia fogalmába nemcsak a nyelv verbális kommunikációban való használata, hanem az összes lehetséges nyelvhasználati forma konkrét megnyilvánulása beletartozik. A SAUSSURE-i beszéd, azaz a szóbeli verbális kommunikáció tehát a performanciának csak az egyik esete. Itt kell megjegyezni, hogy a CHOMSKY-féle performancia tágabb, mint a SAUSSURE-i beszéd, de SAUSSURE-nek és CHOMSKY-nak még a beszédfogalma sem azonos. SAUSSURE-nél a beszédhez tartoznak a mondatok, a nyelvnek nem részei. CHOMSKY-nál viszont a mondatok a nyelvhez tartoznak, éppen a mondatok végtelen számossága biztosítja a nyelv nyitott voltát, szemben a SAUSSURE-i zárt nyelvi rendszerrel.

CHOMSKY (1977. i. m.) továbbgondolja – jórészt a nyelvtudományban az 1960-as években elkezdődött pragmatikai fordulat hatására – a *kompetencia–performancia* distinkciót. A nyelvelsajátítás kutatásának területén elért eredményeket is figyelembe véve CHOMSKY (1977. i. m. 3) azt állítja, hogy a gyermek, amikor elsajátította anyanyelvét, már használni is tudja. A nyelvelsajátítás folyamatának végére a gyermek egy olyan kognitív állapotot ér el, amelynek két fő komponense van: a grammatikai és a pragmatikai kompetencia. A grammatikai kompetencia⁶ – ahogy fentebb láttuk – az anyanyelv ismeretének képességét, a nyelvtudást jelenti, a pragmatikai kompetencia pedig a nyelvtudás bizonyos általános emberi célok (gondolkodás, kommunikálás, a nyelv „külső memóriaként” való használása jegyzetelése stb.) elérésére való használatának a képességét jelenti. A pragmatikai kompetencia feltételezi a grammatikai kompetenciát, az anyanyelv ismeretét és összehangolja, vezérli a nyelvtudásnak más nyelven kívüli tudásrendszerekkel (pl. szociális-interakciós rendszer), percepciók mechanizmusokkal, emlékezeti és szándékossági tényezőkkel stb. való együttműködését a nyelvhasználati célok elérése érdekében. A pragmatikai kompetencia – szemben a grammatikai kompetenciával – nyelven kívüli elmebeli tényezőket is magában foglalva heterogén természetű. Ahogy a 2. fejezetben már utaltam rá, a pragmatikai kompetencia a SAUSSURE-i *langage*-zsal rokonítható.

5. A nyelvtan értelmezése. – Nemcsak a nyelv, hanem a nyelvtan vonatkozásában is vannak különbségek CHOMSKY és SAUSSURE nézetei között. SAUSSURE (i. m. 168), a nyelvet jelrendszernek tekintve, a nyelvtan feladatául e jelrendszer elemeinek és a köztük levő viszonyoknak a feltárását tűzi ki. A nyelvtant SAUSSURE a nyelv szinkron leírásához rendeli. A nyelvtan mindig egy nyelvállapotot ír le, mivel pedig egyetlen rendszer sem tartozhat több korszakhoz, ezért SAUSSURE szerint történeti grammatika nincs. SAUSSURE (i. m. 169–70) a hagyományos nyelvtant két szempontból is kritizálja. Egyrészt túl szűknek tartja a hatókörét. Mivel a *grammatikai* jelző nemcsak ’szinkronikus’-t, hanem ’jelentéssel bíró’-t is jelent SAUSSURE rendszerében, a grammatikába nemcsak a morfológia és a szintaxis tartozik bele – mint hagyományosan –, hanem a szótan, azaz a lexikológia is. Másrészt vitatja SAUSSURE a grammatika hagyományos osztályainak létjogosultságát, mert azok semmilyen természetes különbségnek nem felelnek meg, sőt logikai kapcsolat sem köti össze azokat. A grammatika zárt, formális rendszer, amelyben alakok és funkciók kölcsönösen függenek egymástól, és ezeket a függőségeket az asszociatív (paradigmatikus) és a szintagmatikus viszonyok mentén lehet megragadni. Mindezeket figyelembe véve, a grammatika hagyományos osztályai közül SAUSSURE (i. m. 169) kétségbe vonja a morfológia önálló létének szükségességét: „A morfológiának – nyelvészeti tekintetben – nincs valóságos és autonóm tárgya; nem is lehet a szintaxistól független diszciplína.” E tekintetben SAUSSURE véleményével megegyezik CHOMSKY és a generatív nyelvtan álláspontja: a generatív grammatikáknak nincs is önálló morfológiai komponensük. SAUSSURE arra is felhívja a figyelmet, hogy a lexikológia és a szintaxis között szoros kapcsolat van, a funkció szempontjából egy lexikológiai tény megegyezhet egy szintaktikai ténnyel. Ugyanis minden olyan szó, amely nem egyszerű és oszthatatlan egység, lényegét tekintve nem különbözik egy mondatrésztől, továbbá az őt alkotó részek ugyanazon alapelveknek megfelelően működnek, mint a szócsoportok egységei. E gondolatsort továbbvezetve SAUSSURE (i. m. 170) természetesnek tartja, hogy a morfológia, a szintaxis és a lexikológia egymásba fonódik, közöttük semmiféle eleve adott határ nem lehet. (Vallja ezt SAUSSURE annak ellenére, hogy a nyelvi sítókak meglehetősen szigorúan elkülöníti egymástól.) E téren SAUSSURE és a generatív nyelvtan

⁶ CHOMSKY 1977-es munkája előtt a *grammatikai* jelző nélkül használta a *kompetencia* terminus technicust a nyelvtudás jelölésére.

korai állapota között jelentős különbség mutatkozik. CHOMSKY (vö. pl. CHOMSKY 1957. i. m., 1965. i. m.) eleinte határozottan, élesen elkülöníti egymástól a grammatika komponenseit, vezető szerepet és teljes autonómiát adva a szintaktikai komponensnek. Itt kell megjegyezni, hogy a szintaxis (szintaktika) SAUSSURE elképzelésében csak a szintagmák létrejöttével foglalkozik, és nem feladata a mondatalkotás vizsgálata. Mint fentebb a 2. részben már utaltam rá, SAUSSURE a mondatalkotást a nyelvtől élesen elhatárolt beszéd- és egyéni jelenségnek tartja. A mondatalkotást, illetve a mondatmegértést irányító szabályok következésképpen nem tartozhatnak a nyelvhez és a grammatikán is kívül rekednek. (SAUSSURE tulajdonképpen konkrétan nem is beszél a mondatalkotás szabályairól.) A nyelv, illetve a grammatika semmiféle útmutatást nem ad a mondatalkotásra, valamint a beszédre vonatkozóan. Részben ez az oka annak, hogy a nyelv és a beszéd közötti kapcsolat SAUSSURE gondolatai jegyében csak nehezen tárható fel. Ugyanakkor SAUSSURE (i. m. 158) felismeri, hogy „a szintagma területén nincs éles határ a nyelvi tény (amelynek a kollektív használat a jellemzője) és a beszédtény között (amely az egyéni szabadságtól függ)”.

CHOMSKY a nyelvet végtelen számosságú, szabályok irányította mondatok halmazaként definiálja és grammatikájával, az adott nyelv elméleteként, az anyanyelvi beszélők grammatikai kompetenciáját, azaz e mondathalmaz előállításának és megértésének képességét kívánja modellálni. A nyelvtannak mint elméletnek a belső szerveződésére vonatkozó elképzelését CHOMSKY munkássága során többször is módosította, változtatta, de az alapelvek mindvégig változatlanok maradtak (PLÉH CSABA, A mindig időszerű szellemi forradalmár: Chomsky. In: CHOMSKY, Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme. Osiris–Századvég, Bp., 1995. 265–73). Maga a *grammatika* terminus több értelemben használatos. Egyfelől egy implicit modell, az anyanyelvi beszélők által a nyelvelsajátítás során/után kialakított mentális nyelvtan, másfelől a nyelvészek által konstruált explicit, formális elmélet, amely a rekurzivitás miatt a SAUSSURE-i nyelvtan-felfogással szemben nem zárt rendszer. A grammatika az anyanyelvi beszélők fejében levő mentális nyelvtant hivatott modellálni. A 2. fejezetben utaltam rá, hogy CHOMSKY a nyelvet belső nyelvnek tartja, a grammatika tehát szükségszerűen e belső nyelv elmélete kell, hogy legyen. A pszichológiai realitás kérdése következésképpen kulcsfontosságú szempont a generatív nyelvtanokban.

A *grammatika* terminusnak, az *univerzális* jelzővel ellátottan – *univerzális grammatika* – az 1970-es évektől (vö. CHOMSKY, Generatív grammatika [Beszélgetések Mitsou Ronat-val]. Európa, Bp., 1985. 123–9) van egy harmadik jelentése is. Az univerzális grammatika nem egy konkrét nyelv elmélete, hanem az ember egy genetikai adottságának, a természetes nyelvnek, a nyelvi fakultás kezdeti állapotának az elmélete, amely meghatározza a lehetséges természetes nyelvek osztályát és vezérli a nyelvelsajátítás folyamatát (CHOMSKY 1995. i. m. 165–72).

A grammatika mint egy konkrét nyelv elmélete egy formális modell mondatok létrehozására és elemzésére. A nyelvtan nem leírja – mint SAUSSURE-nél és a strukturalizmusban –, hanem magyarázza a nyelvet. A nyelvtan központi komponense kezdetektől fogva a pusztán formai, autonóm szintaktikai komponens, amely szabályainak rekurzivitásával biztosítja a nyelv kreativitását és amelynek a kimenetéhez csatlakoznak – az 1960-as évektől (vö. CHOMSKY 1965. i. m.) – a szerkezeteket interpretáló fonológiai és szemantikai komponensek. Mint fentebb láttuk, SAUSSURE elképzelése szerint a mondatok nem tartoznak a nyelvhez és a nyelvtannak sincsen a mondatok létrehozására, illetve elemzésére vonatkozó komponense; a nyelv és a beszéd kapcsolata SAUSSURE-nél nem nagyon ragadható meg. CHOMSKY a nyelv tudásával a performanciát állítja szembe és erősen hangsúlyozza a közöttük levő kapcsolatot, mivel a performancia vizsgálata CHOMSKY szerint elképzelhetetlen a grammatikai kompetencia ismerete nélkül.

6. A nyelv evolúciója. – SAUSSURE a nyelv evolúciójának kutatását nem sorolja az igazi nyelvtudomány illetékességi körébe. A nyelveredet kérdésének szerinte nem kell olyan jelentőséget tulajdonítani, mint amelyet általában szoktak. Ezt a kérdést még csak fel sem kell vetni, hiszen a nyelvtudomány egyetlen igazi tárgya egy már kész nyelv normális és szabályszerű élete (SAUSSURE i. m. 98). Ahogy a 3. részben a nyelvelsajátítás témakörénél már utaltam rá, SAUSSURE szerint mások hallgatása befolyásolja nyelvi szokásainkat, a beszédtegyen megelőzi a nyelvet. SAUSSURE úgy gondolja, hogy a beszéd – a kommunikáció – az, ami miatt a nyelv evolválódott. A legrégebb nyelv kérdésének tárgyalásakor SAUSSURE (i. m. 265) több értelmezési lehetőséget kínálva elemzi, hogy mire lehet gondolni akkor, amikor egy olyan nyelvről van szó, amely régebb vagy ősi, mint egy másik. A nyelv evolúciójáról alkotott elképzelése szempontjából a következő értelmezési lehetőség jöhet szóba: a kezdet kezdetére, egy nyelv kiindulópontjára kell gondolni. SAUSSURE úgy véli, hogy a nyelvek között egy sincs olyan, amelynek a korát meg lehetne állapítani, mert mindegyik annak a folytatása, amit előtte beszéltek. Az emberi nyelv (ki)fejlődését SAUSSURE abszolút folyamatosnak gondolja.

CHOMSKY SAUSSURE-től eltérően azt állítja, hogy a beszéd/kommunikáció járulékos a nyelv evolúciója során, a nyelv kialakulása pedig hirtelen ugrás. Tekintsük egy kicsit részletesebben e két tézist! Ahogy a 4. részben a beszéd és a nyelvhasználat témakörének tárgyalásakor idéztem, CHOMSKY (2005. i. m.; ANDOR 2004. i. m.) szerint a nyelv nem a kommunikációra evolválódott, hanem a kognitív funkcióra, arra, hogy a nyelv révén tervezni, interpretálni, gondolkodni tudjunk azon egyedi tulajdonsága révén, hogy lehetővé teszi jelek végtelen kombinációinak létrehozását és ennél fogva lehetséges világok mentális megalkotását. Evolúciós szemszögből CHOMSKY a kommunikációt nem tartja lényeges tényezőnek a nyelv kialakulásában.

Legalább két alapprobléma merül fel a nyelvi képesség eredetével és annak az emberi intellektuális minőség hirtelen megjelenésében játszott szerepével kapcsolatban: 1. a minimális jelentéshordozó elemek szemantikájáé és 2. a szimbólumok korlátlan és hierarchikusan szervezett kombinációit lehetővé tevő elveknek a problematikája. CHOMSKY (2005. i. m.) mindkettőt az univerzális grammatikára hivatkozva válaszolja meg. Az univerzális nyelvtannak biztosítania kell egyfelől a megismerési képesség elemeivel, a fogalmakkal kapcsolatban álló lehetséges szótári egységek strukturált jegyzékét, másfelől azokat az eszközöket, amelyek révén a szótári egységekből megalkotható belsőleges szerkezetek végtelen számosságú tömege. Ezek a szerkezetek vesznek részt a gondolkodásban, az értelmezésben, a tervezésben és más mentális cselekedetekben. A szótári egységek és a szerkezetek külsővé is válhatnak, ki is mondódhatnak, ami azonban csak másodlagos folyamat CHOMSKY szerint. CHOMSKY a modern biológiában bevett gyakorlatnak megfelelően kapcsolatba hozza egymással a nyelvelsajátítás és a nyelv evolúciójának problémáját: a szervezeten belüli fejlődési megszorítások és architektúrális-strukturális elvek nemcsak a szervezetek növekedését, hanem evolúciójukat is befolyásolják. Ugyanakkor választ kell találni a nyelv viszonylag hirtelen kialakulására, amely feltételezés a generatív nyelvtan legújabb változatát, a minimalista programot is motiválta. CHOMSKY (2005. i. m.) alapján az ember evolúciójában bekövetkezett nagy ugrás legegyszerűbb leírása az lenne, hogy az agy valamilyen mutáció révén újrahuzalozódott az egyesítés műveletének a lehetővé tételére, amely művelettel előállhat hierarchikusan strukturált kifejezések egy korlátlan rendszere. A nagy ugrás – a nyelv evolúciója – CHOMSKY szerint, SAUSSURE véleményétől eltérően, pillanatnyi esemény lehetett, egyetlen ember életében, aki ettől messze a többi embernél magasabb rendű intellektuális képességekre tett szert, amelyeket továbbadott utódainak és amelyek idővel uralkodóvá váltak az egész emberi fajban.

7. A nyelvtudomány alapkérdései. – Az előző fejezetekben láhattuk, hogy az azonosságok mellett milyen fő különbségek vannak SAUSSURE és CHOMSKY nyelvről, nyelvvelsajátításról, nyelvhasználatról, grammatikáról, a nyelv evolúciójáról vallott nézeteiben. A fentiek alapján természetesnek vehető, hogy a nyelvtudomány feladatait is részben eltérő módon jelöli ki a két tudós.

SAUSSURE (1967. i. m. 23–4) a „Bevezetés az általános nyelvészetbe” című kötet első fejezetében a nyelvtudomány feladatait rendkívül széleskörűnek vázolja. A nyelvtudomány feladata egyrészt elkészíteni valamennyi elérhető nyelv leírását és történetét, másrészt kikutatni azokat az erőket, amelyek minden nyelvben állandóan és egyetemesen hatnak, és harmadrészt elhatárolni és meghatározni önmagát. A szorosabb értelemben vett nyelvtudomány, a más tudományoktól elhatárolt, ún. önálló nyelvtudomány egyetlen és igazi tárgya azonban a „Bevezetés az általános nyelvészetbe” végére már szigorúan a nyelv, önmagában és önmagáért vizsgálva (SAUSSURE i. m. 286). A kezdeti széleskörű feladatkijelölést több dichotómia bevezetésével szűkíti SAUSSURE. Először: a nyelv és beszéd megkülönböztetéséhez kapcsolódóan, a nyelv nyelvészetéről és a beszéd nyelvészetéről beszél, az igazi nyelvtudományba azonban csak a forma, azaz a nyelv nyelvészetét foglalja bele. Másodsor: szinkronia és diakronia ellentétét hirdetve, az igazi nyelvtudomány csakis szinkronikus lehet. Harmadsor: a külső nyelvészetet – a nyelvnek a nyelven kívüli területekkel való érintkezéséből adódó kérdések vizsgálatát – és a belső nyelvészetet – magára a nyelvi rendszerre vonatkozó ismeretek feltárását – elhatárolva egymástól a belső nyelvészetet tartja SAUSSURE az igazi nyelvtudománynak. A nyelvtudomány feladata tehát a beszéd vizsgálatának, a diakroniának, valamint a nyelv nyelven kívüli valósággal való érintkezésének a kizárásával leszűkül a nyelvnek mint független formának a tanulmányozására. A nyelvtudomány SAUSSURE (1967. i. m. 33–4) szerint egy általános tudománynak, a szemiológiának a része, amely „a jelek életét tanulmányozza a társadalmi életen belül”, ennek fényében a nyelvtudományt a társadalomtudományok körébe kell sorolni.

CHOMSKY (1988. i. m. 3) az alábbi kérdéseket tartja a nyelvtudomány számára megválaszolandónak. Először: mi alkotja egy nyelv tudását? E kérdés arra keresi a választ, hogy milyen meghatározó strukturális tulajdonságokkal rendelkeznek a természetes nyelvek, illetve a természetes nyelv, és hogyan lehet ezekről a tulajdonságokról explicit grammatikák felállításával számot adni (vö. **2.** és **5.** rész). Másodsor: hogyan sajátítjuk el a nyelvet egy velünk született, biológiailag beépített univerzális grammatika (vö. **3.** és **5.** rész) elveinek és a konkrét nyelvi tapasztalatoknak az egymásra hatása eredményeképpen. Harmadsor: miben áll a nyelvhasználat képessége, illetve hogyan használjuk a már elsajátított nyelvtudást (vö. **4.** rész). És negyedsor: mi a fizikai implementációja, azaz agyi alapja a nyelvtudásnak és ezen tudás használatának. (Az első három kérdést CHOMSKY 1986-ban kiadott könyvében fogalmazta meg és tárgyalta részletesen, a nyelvtudomány negyedik fő kérdését 1988-ban tette a másik három mellé.) A CHOMSKY által feltett négy kérdés a szinkrón, elméleti nyelvtudomány érdeklődési területére esik. A nyelv történeti kérdései, valamint alkalmazott nyelvészeti problémák CHOMSKY kérdésfeltevéseiben sem szerepelnek, ugyanúgy, ahogy SAUSSURE is kizárja ezeket az „igazi” nyelvtudomány köréből. CHOMSKY (1995. i. m.) a minimalista programban erőteljesen hangsúlyozza, a karteziánus–galileánus hagyományt folytatva, hogy a nyelvtudomány természettudomány, mivel a természetes nyelv az ember biológiai adottsága, a nyelvtudomány valójában tekinthető a biológia részének.

Összevetve SAUSSURE-nek és CHOMSKY-nak a nyelvtudomány feladataira vonatkozó elképzeléseit, az azonosságok – szinkrón szempont, a forma vizsgálata, a belső nyelv vizsgálata, szerkezetközpontúság stb. – elismerése mellett megállapítható, hogy míg SAUSSURE az igazi nyelvtudomány tárgyának a nyelvet önmagában és önmagáért tekinti, addig CHOMSKY a nyelvvelsajátítás kérdéseit, és a SAUSSURE-nél a külső nyelvészethez tartozó, a nyelvnek a nyelven

kívüli területekkel (pl. a nyelvhasználat tényezőivel, az agyi alapokkal) való kapcsolatait is vizsgálándónak ítéli.

8. Összegzés. – Ebben a tanulmányban megpróbáltam röviden felvázolni FERDINAND DE SAUSSURE-nek és NOAM CHOMSKY-nak a nyelvről, a nyelvelsajátításról, a nyelvhasználatról, a grammatikáról, a nyelv evolúciójáról és a nyelvtudomány feladatairól vallott főbb nézeteit. Az egyes témakörök mélyreható elemzése megmutatta, hogy a XX. század két legnagyobb hatású nyelvészének a gondolatai a meglévő azonosságok ellenére jelentősen különböznek is egymástól, kettejük nézetének „azonosításakor” tehát figyelemmel kell lenni a különbségekre is.

NÉMETH T. ENIKŐ

Saussure and Chomsky: The distinctness of their “identical” views

Due to the “systematic” approach to language that they both proposed, and on account of their pairs of terms *langue vs. parole* and *competence vs. performance*, the literature abounds in claims concerning the relatedness, indeed the identity, of the major tenets of the two most influential linguists of the twentieth century, FERDINAND DE SAUSSURE, the founder of structuralism, and NOAM CHOMSKY, the initiator of generative linguistics. Yet, looking more closely at SAUSSURE’s and CHOMSKY’s views on (1) language and competence, (2) language acquisition, (3) speech and language use, (4) grammar, (5) the evolution of language, and (6) the tasks of linguistics, we can see that, despite certain points of identity, they differ in several important respects. The present paper takes each of the above problem areas in turn, contrasts SAUSSURE’s and CHOMSKY’s claims and definitions concerning them, and points out similarities and differences between the two systems, the two theories.

ENIKŐ NÉMETH T.